

Kasegaon Education Society's

Arts & Commerce College, Ashta

DEPARTMENT of HISTORY

B. A. I- Paper No. I

Rise of Maratha Power

By

Prof. Dr. P. A. Olekar

संदर्भसाधनांचे वर्गीकरण □ इतिहासाचा पुरावा सादर करण्याच्या वस्तूला इतिहासाचे साधन म्हणतात . इतिहासकाराला संदर्भसाधनांचे वर्गीकरण करणे आवश्यक असते . ऐतिहासिक संदर्भसाधनांचे लिखित व अलिखित असे वर्गीकरण केले जाते . लिखित साधनांचे प्राथमिक व दुय्यम संदर्भसाधने असे वर्गीकरण केले जाते .

लिखित संदर्भसाधने □ लिखित साधने ही जास्त बोलकी असतात . लिखित साधनांचे प्राथमिक साधने व दुय्यम साधने असे दोन प्रकार पडतात .

प्राथमिक साधने □ प्राथमिक संदर्भसाधन म्हणजे असे साधन की ज्यामध्ये स्वतः लेखक हा एक प्रत्यक्ष साक्षीदार असतो किंवा त्या घटनेमध्ये त्याचा काही भाग असतो . प्राथमिक साधनांची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे

- १ . या कागदपत्रामध्ये संपूर्णता नवीन व भावी काळात उपयोगी पडणारी महिती मिळते .
 - २ . ही महिती मूळ स्वप्नात व त्याच भाषेत असते . ती भाषांतरीत नसतात .
 - ३ . या कागदपत्रावर कोणतीही प्रक्रिया केलेली नसते .
 - ४ . ही कागदपत्रे बाह्य हस्तक्षेपापासून अलिप्त असतात .
 - ५ . संबंधित विषयावरील ती सर्वात जास्त पहिली असतात .
- प्राथमिक साधनांमध्ये खालील साधनांचा समावेश होतो .

१ .समकालीन कागदपत्रे □ ही कागदपत्रे अतिशय महत्त्वाची असतात . प्रो . लुईसगॉसचॉकच्या मते एखाद्या घटनेसंबंधी सूचना देण्याच्या उद्देशाने किंवा घटनेमध्ये सहभागी असलेल्या स्मरण करण्याच्या हेतूने जी कागदपत्रे लिहिलेली असतात त्यांना समकालीन कागदपत्रे म्हणतात . या कागदपत्रात लढाईच्यावेळी केलेल्या सूचना परराष्ट्रातील वकिलाला केलेल्या सूचना न्यायालयीन निर्णय स्टेनोग्राफी फोटोग्राफी प्रशासनातील आदेश इ .चा समावेश होतो .

समकालीन कागदपत्राच्या साहाय्याने तत्कालीन वस्तूस्थितीवर प्रकाश टाकता येतो . त्याकाळातील हालचाली जाणून घेता येतात . ही कागदपत्रे स्पष्ट शब्दात असतात . त्यामुळे चुका होण्याची शक्यता कमी असते . पूर्वीच्या काळात कागदपत्रे हस्तलिखित असत . आधुनिक काळात ती स्टेनोग्राफी असतो तोही समकालीन पुरावा असतो .

२ . गुप्त पत्रव्यवहार □ प्राथमिक साधन म्हणून गुप्तपत्र व्यवहाराला फार महत्त्व आहे . सरकार दरबारी अनेक व्यवहार गुप्तपत्रे चालू असतात . घटना घडून गेल्यानंतर ही कागदपत्रे लिहिलेली असतात . ज्यांनी ही पत्रे लिहिलेली असतात त्या व्यक्ती व ज्यांना ही पत्रे लिहिलेली असतात त्या व्यक्ती एकमेकांच्या विश्वासातील असतात . त्यामुळे यातील महिती ही फार विश्वसनीय असते . राजकारणामध्ये मुत्सद्दी मंडळीमध्ये असा पत्रव्यवहार होत असतो . लष्करी अधिकारी आपले अनुभव व निरीक्षण वरिष्ठांना कळवितात . त्यामुळे ही महिती सत्य असते .

यातून तत्कालीन परिस्थिती व सरकार व व्यक्तीचा दृष्टिकोन समजतो .

३ . सार्वजनिक कागदपत्रे ही कागदपत्रे गुप्त कागदपत्रापेक्षा वेगळी असतात . गुप्त कागदपत्राइतकी ही विश्वसनीय नसतात . यामध्ये वृत्तपत्रे आठवणी आत्मवृत्त व राज्यप्रशासनातील पत्रांचा समावेश होतो .

वृत्तपत्राचे स्वप्न बातमीपत्राचे असे . ही एका माणसाने दुसऱ्या माणसला पाठविलेली असत . ही बातमीपत्रे एका विश्वसनीय माणसाने दुसऱ्या अधिकारी व्यक्तीला पाठविलेली असतात . यातून तत्कालीन गोष्टींवर प्रकाश पडतो .

समाजातील प्रतिष्ठित व्यक्ती आपल्या आठवणी व आत्मचरित्रे लिहित असतात . या साधनांच्याद्वारे त्या काळातील घडामोडींची माहिती मिळते . आत्मचरित्रे ही कारकिर्दीच्या शेवटी लिहिलेली असल्याने काही प्रसंगाची विस्मृती होण्याची शक्यता असते . काही प्रसंगावर स्वतःचे भाष्य कैलेले असते . हे यातील दोष आहेत .

४ . सरकारी कागदपत्रे सरकारी कागदपत्राचे राज्यकारभाराची कागदपत्रे सरकारची व्यावहारिक कागदपत्रे खाजगी पत्रे असे तीन भाग पडतात .

१ . राज्यकारभाराची पत्रे यामध्ये वर्तमानस्थितीचा उल्लेख असतो . यातून लिहिणाऱ्याची मनोवृत्ती समजून येते . राजकिय परिस्थितीचा बोध होतो . यातील मजकूर विश्वसनीय असतो .

६ . प्रश्नावली □ एखाद्या प्रश्नावर किंवा विषयवर लोकमत जाणून घेण्याचा मार्ग म्हणजे प्रश्नावली होय . संशाधन करताना साधने जमा करण्यासाठी विषयासंबंधी माहिती मिळविण्यासाठी प्रश्नावलीचा उपयोग होतो . यामध्ये आपल्या संशोधन विषयासंबंधीत प्रश्नांची यादी करून ती प्रश्नावली संबंधीत व्यक्तीकडे पाठवून माहिती मिळविली जाते . सरकारी अधिकारी प्रशासन योग्य प्रकारे चालविण्यासाठी आपल्या हाताखालील अधिकाऱ्यांना प्रश्नावली पाठवित . त्या प्रश्नावलीची उत्तरे मिळाल्यानंतर राज्यकर्ते किंवा अधिकारी यांना आपले धोरण ठरविणे सोयीचे जाई . यातून तत्कालीन माहिती मिळते .

७ . धार्मिक सनदा □ राज्यकर्ते जनतेला राजकिय व धार्मिक हेतूसाठी सनदा देत असत . धार्मिक सनदेवरून राज्यसत्तेचे धार्मिक धोरण समजते .

८ . तह किंवा करार □ याचे स्वरूप साचेबंद असते यामध्ये जी कलमे दिलेली असतात त्या कलमावरून तहाच्यापूर्वीची स्थिती समजते . तहातील कलमामुळे पुढे कोणते परिणाम झाले हे समजते .

९ . नाणी □ नाणे हे एक अविनाशी साधन आहे . नाण्याच्यासाह्याने राजाच्या नावाचा व त्याच्या काळाचा बोध होतो . नाणी जेथे सापाडतात . त्यावरून त्या राज्याच्या सीमा कोठपर्यंत होत्या हे समजते . नाण्याच्या धातूवरून अधिक परिस्थिती समजते . नाण्यावरील मुद्रा अक्षरे चिन्हे यावरून राजचा काळ समजतो .

१० . पुराभिलेख □ प्राचीन काळी लिहिलेल्या कोरीव लेखास पुराभिलेख असे म्हणतात . प्राचीन काळी शिळा □ धातू □ धातूचे पत्रे □ भांडी □ जाणी ह्मितीदंत इ . वर काही मजकूर कोरलेला असे . अशा कोरलेल्या लेखांच्या अभ्यासाला पुराभिलेखविद्या असे म्हणतात . अशा कोरीव लेखामध्ये शिलालेखांचा व स्तंभालेखांचा समावेश होतो .

अलिखित साधने □ अलिखित साधने ही स्वतःचे अस्तित्त्व टिकवून लिखित प्राथमिक साधनांना मदत करीत असतात मदत करीत असतात . अलिखित साधने ही बऱ्याच वेळा जरी परिपूर्ण नसली तरी लिखित साधनातील त्रुटी भरून काढण्याचे काम करतात . यामध्ये खालील साधनांचा समावेश होतो .

१ . भौगोलिक माहिती □ भौगोलिक परिस्थितीत दोन चारशे वर्षात फारसा फरक पडत नाही . प्रवासाचे मार्ग नद्या □ माले डोंगर घाट इ . भौगोलिक परिस्थिती ही बहुतेक जशीच्या तशी असते . त्यामुळे इतिहासातील एखाद्या घटनेचा अभ्यास करताना जर त्या भौगोलिक वातावरणात गेले तर त्या ऐतिहासिक प्रसंगाचे चित्र जसेच्या तसे डोळ्यासमोर उभे राहते . म्हणून भौगोलिक माहिती हा एक चांगला अलिखित पुराव्याचा भाग आहे .

२ . अलिखित लोकवाङ्मय □ समाजामध्ये अनेक गाणी किंवा गोष्टी प्रचलित असतात . ही गाणी किंवा कथा वर्षानुवर्षे अस्तित्वात असतात . हा प्रकार कसोटीवर घासून पाहिला असता

टिकणारा नाही . परंतु यामुळे संशोधकाला एखादा तरी मुद्दा मिळू शकतो . यातील दोष म्हणजे याचा रचना काळ समजत नाही . त्यातील फेरफार समजत नाहीत .

३ . पुराणवस्तू □ पुराणवस्तू संशोधन हे इतिहासाला अतिशय उपयुक्त साधन आहे . पुराण वस्तूच्यासह्याने अनेक संस्कृतीची माहिती मिळते . मानवाने तयार केलेली हत्यारे आणि विविध नित्योपयोगी वस्तू यांचा विकास कसा झाला याचा अभ्यास पुरातत्त्व विद्येमध्ये केला जातो . पुरातत्त्व विद्येच्या अभ्यासाठी संशोधकाला साह्यकारी शास्त्रांचा अभ्यास करावा लागतो .

४ . चित्रे व नकाशे □ चित्रकलेतून तत्कालीन वेषभूषा केशभूषा समाज जीवन चालीरीती समजते . कलेच्या क्षेत्रात मानवाने केलेल्या प्रगतीचे ज्ञान होते . भारतातील धार्मिक समजूती आचार धर्म पंथ यांच्या आधारावर शिल्पकला वास्तूकला मूर्तीकला आणि चित्रकला या कलेच्या परंपरा निर्माण झाल्या . इतिहासलेखनासाठी नकाशाचा उपयोग होतो . जरी कला विकसित झालेली नसली तरी जमिनीचे नकाशे काढण्याची पद्धत किंवा नकाशाच्या रूपाने विवेचन करण्याची पद्धत शिवकाळात होती . ब्रिटीशांच्या आगमनापासून नकाशाला शास्त्रशुद्ध स्वरूप प्राप्त झाले .

दुय्यम साधने □ दुय्यम साधने म्हणजे एखादी घटना प्रत्यक्ष घडताना पाहिलेली नसते . परंतु नंतरच्या काळात ती लगेचच लिहिलेली असतात . इतिहासलेखनासाठी प्राथमिक साधना इतकीच दुय्यम साधने उपयोगी पडतात . दुय्यम साधने प्रामुख्याने प्राथमिक साधनांवर अवलंबून असतात .

१ . **बखरी** □ बखर म्हणजे चरित्रग्रंथ होय . बखर हे काही प्रमाणात विश्वसनीय आहे . पण त्याच्या विश्वसनीयतेला मर्यादा असतात . कारण बखरीचे लेखन हे घटना घडून गेल्यानंतर बर्याच कालखंडानंतर केलेले असते . बखरीत येणारा मजकूर हा अनेक मार्गाने मिळविलेला असतो . समाजातील लोकांची त्या घटने बदलची मते किंवा हेतू यांचा बखरीवर प्रभाव पडलेला असतो . बखरकार आपल्या व्यक्तिरेखेला जिवंत आणण्यासाठी स्वरचित व काल्पनिक संभाषणे त्याच्या तोंडी घालत असे . यामध्ये अनेक दोष आढळले तरी ऐतिहासिक साधन म्हणून बखरीचे महत्त्व नाकारता येत नाही .

२ . **कुळकटी** □ कुळकटी म्हणजे कुळाचा इतिहास होय . या प्रत्येक घराण्याच्या नसत . एखादे घराणे इतिहासप्रसिद्ध असेल तरच कुळकटी लिहून ठेवण्याची प्रथा होती . ही प्रथा फार जुनी आहे . एका पिढीत घडलेल्या गोष्टी त्या पिढीने त्यात भर टाकणे . आपल्या कुळाचा विस्तार कसा झाला . नातेसंबंध कसे निर्माण झाले याचे वर्णन कुळाच्या इतिहासात केले जाते . याचा उपयोग एखाद्या कुटुंबाचा उगम विकास व वेळप्रसंगी घसरण कशी झाली □ हे समजते .

३ . वंशवेली □ प्रत्येक ऐतिहासिक घराण्याची वंशावळ म्हणजे वंशवेली होय . यामध्ये घराण्यातील प्रत्येक व्यक्तीची माहिती दिलेली असते . याव□ज घराण्यातील पूर्वजांनी कोणते कार्य केले याची माहिती मिळते . प्रत्येक पिढीला या माहितीमध्ये भर पडते . याव□ज नातेसंबंध समजतात . याचा उपयोग धार्मिक कृत्ये करण्यासाठी होतो .

४ . महजर करीने □ महजर म्हणजे न्यायनिवाड्याबाबतचे कागदपत्र होय . ही साधने न्याय मिळविण्याच्या दृष्टिने तयार केलेली असत . यातील मजकूराची कालमर्यादा अनेक वर्षांची व अनेक पिढ्यांची असल्याने त्याद्वारे अव्वल दर्जाची व एकत्रित माहिती मिळत नाही . यामध्ये दोन्ही पक्षांचे म्हणणे नमूद क□ज सादर केलेल्या कागदपत्रांची नक्कल असते .

करीना म्हणजे जमिनीच्या मालकी हक्काबद्दल किंवा वतनाबद्दल माहिती देणारे कागदपत्र होय . करीन्यामधील माहितीच्या खरेखोटेपणाबद्दल पंचायतीत कागदपत्रे दाखल करीत . त्यावर गोत पंचायत एकत्र बसून चौकशी करत व करीन्यातील माहिती सुधा□ज लिहित .

५ . शकावल्या □ शकावली म्हणजे एखादे घराणे किंवा व्यक्ती यांचे चरित्र सांगणारे कागदपत्र होय . यामध्ये प्रसंगाचे वर्णन केलेले असते पण अचूकपणे कालनिर्देश केलेला नसतो . शकावल्यांचे दोन प्रकार पडतात . एका प्रकारच्या शकावलीवर पौराणिक परंपरेचा प्रभाव दिसून येतो तर दुस□य प्रकारामध्ये राजकिय घडामोडींचा उल्लेख दिसून येतो .

६ . पोवाडे व काव्ये □ ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाची घटना काव्ये □ पाने सादर करणाऱ्या साधनास पोवाडा असे म्हणतात . याचा उद्देश मनोरंजन असला तरी त्याचा अंतिम उद्देश एखादी ऐतिहासिक घटना काव्ये □ पाने गाऊन ती जनसामान्य माणसापर्यंत पोहचविणे हा असतो . पोवाडा हा वीर रसप्रधान असल्याने ऐकणाऱ्याला स्फूर्ती मिळते . यातील वर्णन ऐतिहासिक सत्याला धरून असते . पोवाड्याची जपणूक परंपरेने होत असल्याने काहीवेळा मूळ कडवीच्या कडवी विसरली जाऊन शाहिर स्वतः तयार केलेले कडवे मध्येच घालतो .

काव्याला वस्तूनिष्ठतेचा आधार असावा लागतो काव्ये ही दुय्यम असली तरी ऐतिहासिक प्रसंगामध्ये काहीवेळा ज्या जागा मोकळ्या राहतात त्या भेदात काढण्यासाठी होतो .

७ . ऐतिहासिक म्हणी □ एखादा विशिष्ट प्रसंग समज मनावर चांगलाच परिणाम घडवून आणतो . आशा प्रसंगातून एखादी म्हण निर्माण होते आणि ती दिर्घ काळ अस्तित्वात राहते . यावेळी ऐतिहासिक प्रसंगाची माहिती मिळते . ऐतिहासिक घटनेचा परिणाम समजू शकतो .